

զգաստանայ ժողովուրդս այս օրինակէս :
— Իսկ ինքը յուսահատ և անզգայ առանձնացաւ ի դահոյս և ինքը զինքը սկսաւ ողբալ :

Վաղոց ամսոյն առաւօտն էր. Շաւարշանու փողոցները ամբոխը կ'իսոնի, կը զիզուի, և զէպ ի մահապարտաց բանդին դուռը կ'վազեն : Վռները բացուեցան, և ծանր ծանր քայլերով, աչքերը զէպ ի խոնարհ, վայելահասակ, համեստ և պարկեշտ զնացքով, արի և աներկիւղ, դահիճներով շրջապատեալ Սանդուխտգուրս ելաւ : — Տեսէք Հայեր, ձեր զշնոյն, տեսէք, ոտքը ձեռքը կապանք ահա ի մահ կտանին. ո՛ւր է թագը, ո՛ւր փառքերը, մերկացաւ այն ամենը Աստուծոյ սիրոյն համար. մեծ է այս փառքը՝ քան երբեմն պայծառ փառաց մէջ չքնադագեղ երեսաց երկրպագութիւն կանկիք, վազեցէք ձեր վերջին մեծարանքը և պատիւը ընծայեցէք իրեն, և համբուրեցէք ոտից և ձեռաց սուրբ կապանքը :

Հասան մահապարտաց կառավանատեղին. — դահճապետը հրաման տուաւ, դահիճը սուրը մերկացաւ, և յարձակեցաւ Սանդխտոյ վերայ, բայց աներեւոյթ զօրութիւնը սղեց, յետս ընկրկեց զինքը, և զարկաւ դահճապետը մեռուց : Վահիճները ամենքը մէկ սրերը մերկացան, բայց կը պատկառին քովը մերձենալ, երեսները երկնային փառօք լուսաւորեալ՝ դահճաց աչքերը շլացան, և սկսան մէկզմէկ կոտորել. — իսկ Սանդուխտ կազօթէ, զօրութիւն կ'նստրէ Աստուծոյ, և կցանկայ շուտով հարուածը ընդունիլ : Ահա դահիճներէն յանդուղը սուրը ձեռքը վազեց, և միտց կուսին փափուկ սիրտը : — « Անօրէն

զու, ի՞նչ դործեցիր », գոչեց ժողովուրդը. բայց զեռնատարած անկաւ շնչապառ, արեան մէջ կ'ծփայ. և հրեշտակք առին հողին երկինք թռան :

Սանատրուկ կ'մոնէ, յուսահատ ինքը զինքը կ'կոծէ. ժողովուրդը իւր թագուհւոյն սուգը կ'քաշէ, իսկ ինքը նախաշաւիղ վկայն սուրբ Սանդուխտ Հայաստանն ի բռին կըթռչի երկինք զայն Աստուծոյ նուիրել :

ՄԿՐՏԻՉ ՊԱՆԵԱՆ.

Ի Ս. ԼԵՎԻԱՆՔԻՆ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՃԵՆԵՊԵՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԵՍՏԱՆՈՒՄԸ.

Գ. Հ. ՅԻՇԱՏԱՆՊԱՐԱՆԻՑ ՀԱՆԱՆՈՒՄ.

1842 ԹԻԻ. 12 ՕԴՈՍՏՈՍԻ.

ՄԱՂԱՐԹՅՈՒ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ ՎԱՆԴՈՒՄԸ.

(ՇԻՆՆԻՆԻՆԻՆ.)

Միայնակեցի երեսը զէպ ի դուռն էր, ուստի և քարայրը միայն լոյս էր ստանում : Վասն որոյ և շատ պարզ էի տեսնում ես նրա կերպարանքը, որ վեհ էր և պարզ. նայուածքը սաստիկ զգացմունք էր յայտնում թիրութեամբ խառն. բազմեւոյց երեւում էր, որ հասակը պարթե է, երեսն սպիտակ և խառն կարմրութեամբ, քիթն արծուանման, աչքերը սև՝ մեծ մեծ և սրբատես, ծառադայթաձև արտեանունքներ է պատած, այլ իմն գեղեցկութիւն էին տալիս երեսին. մօրուքն երկար, լաւ սանտրած, փառահեղ և ձիւնափայլ, ձախտը

լայն և կուչ կուչ եկած, լանջքն լայն, մեջքը բարակ, մասններն երկար և յատակ և ձեռներն սպիտակ, սև սաթից փէրփէր-
ձէն բռնած. - զլին ուներ թաղեքից զթագ, հաղին ղեղնացած՝ կիսամաշ սպիտակ Սալ-
մաստի կտաւից կապայ և զօտիկն կապոյտ զոյն: Լսւ ամենը նայելես, մին մեծանձնու-
թեան նշան էին ցոյց տալիս քարանցաւի մեջն և կերպարանքի վրայ, որ վշտեր էին երեւում, չէր մեծ ազդեցութիւն արած ծե-
րութիւնը:

Հարուստ ժամանակ լուութիւնը շարու-
նակեց մեր մէջը: Լսւ սկսեցի առարկայ մեջ ձգել, հարցնելով, ճգնաւոր հայր, ի՞նչ է ձեր հիւանդութեան պատճառը. թէ ի-
մացած լինէի, հետս ղեղորայք ունէի, կը բերէի ձեզ համար:

Արդեակ, ասաց միայնակեացը փոքր ինչ ժպտալով, որդեակ՝ միթէ ութսուն ամեայ մին բան էլ աւելի ծերունւոյ հիւանդու-
թեան պատճառը հարկաւոր է հարցնել և կամ նրան ղեղը ի՞նչ օգուտ կրերէ:

Աւթանասուն բառը ինձ անհաւատարի երեւցաւ, նայելով նրա զուարթ կերպա-
րանացը: - Ճգնաւոր հայր, ձեր կերպարան-
քին նայած, պատասխանեցի, երեւում է, ձեր անցած օրերը շատ չափաւոր էք անց-
կացրած, ո՞վ կը կարծէ թէ դուք էդքան հասակ ունենաք, ութսուն, քսու լիցի:

Հէնց էս որ լսեց, զլուին առանց բռ-
նադատելոյ վեր բարձրացրեց, աչքերը վը-
րէս նետելով, որոյ մէջն անզգալի բաւա-
կանութեան նշաններ էին փայլում, ասեց.
Ես, ես որդեակ, ճշմարիտ իմացար, կենա-
ցրս համարեմ կէսն չափաւոր, աւելի չա-
փաւոր եմ անցկացրած . . . բայց . . .
բայց: Եւ լսեց:

Ճգնաւոր հայր, կրկնեցի, անկեղծ էր ա-
ռաջարկութիւնս, ըստ որում . . . :

Նա ընդմիջեց խօսքս թէ, որդի, շատ մարդկանց կեանքը չափաւոր անցկացնելոյ իշխանութիւնը իւրեանց ձեռքումն է, եթէ պարագայքն ևս ներկն ինքեան:

Պէտք է աւելացնել պարագայից վերայ, պատասխանեցի, և ժամանակն ևս: Վասն, երեսուն և կարող եմ ասել հարկւր տա-
րի յառաջ այս երկուքը ևս չէր կարող ձեր երեխայութիւնը կամ երիտասարդութիւ-
նը միասին ձեռք բերէր:

Խնչպէս, հարցրեց միայնակեացն, ես լաւ չհասկացայ ասածդ: Ես հարկւր տա-
րուայ հասակ չունիմ:

Հայրենեաց, պատասխանեցի, հայրե-
նեաց և ազգի հանդամանքը կամ պարա-
զայքը և ժամանակը էնպիսի վատ վիճա-
կումն էին, որք չէին թոյլ տալ ձեզ նման-
ները և կամ ո՞վ դք լինէր՝ ձեռք բերէր, իսկ այսօր . . . այժմ . . . էս մեր դա-
րը, ուրիշ ժամանակ և պարագայք ու-
նի . . . :

Եսն բարեկամ, ընդ միջեց խօսքս, ասա խնդրեմ, ի՞նչ վիճակի մէջն է հիմի մեր ողորմելի հայրենիքը: Պօղոս հայր սուրբը ձեզանէ առաջ պատմեց թէ, դուք նոր էք եկած էնտեղաց, և լաւ լաւ տեղեկութիւն-
ներ և լուրեր ունիք, ասա խնդրեմ, գիրու-
թիւնք, ասպատակութիւնք, և աքսորու-
մըն, եկեղեցեաց և վանօրէից կողոպտումն,
քրիստոնէութեան հալածումն արդարեւ անհետ եղած են մեր հայրենեաց մէջէն:
— Հայրենիք բառն արտաբերելիս՝ աչքերն արտասուելը ցոյց չտալոյ համար:

Ղշմարիտ է հայր սուրբ, ասեցի, ճշմարիտ է, անցկացան, գնացին էն դառն ժամանակները, որ դուք տեսած էիք: Հայաստան, որ չորս հարիւր տարիից աւելի, զբրկուած քրիստոնեայ թագաւորի թեւերի տակին հովանաւորվելուցն, դառն արտասովում էր և հեծում: Հիմի, փառք Աստուծոյ՝ կառավարվում է Ռուսաց քրիստոնեայ թագաւորից: Արդարեւ երջանիկ է հիմի, և աւելի երջանիկ կը լինի այսուհետեւ՝ եթէ Հայաստանի որդիքն կարողանան զնահատել և արդիւնաւորել . . . :—Լսաքանի մի բառն զարմանալի փոփոխութիւններ զործեց նորա երեսի վրայ, զոր շուտ տուեց զէպ ի ինձ: Լսա կիսակենդան մարդն, երեւում էր, որ իսկ և իսկ ցանկութիւն ստացաւ իւր անձն աշխուժութեամբ ուղղել, իւր տեղումն, բնական կերպարանացն՝ ուղղելի և փառացի նշատիլ: Բայց տկարութիւնը և անզօրութիւնը չէին ներում ինքեան, վասն որոյ փոքր փոքր բարձի կողմը վեր քաշուելով, զլուսն ուղղեց, կերպարանքը ծռեց ուղիղ զէպ ի ինձ, ուրախ զիմօք և զարմացմամբ հարցրեց, ի՞նչ, ի՞նչ, որ տեղաց էդ հզօր քրիստոնեայ թագաւորն, որոյ անունը միայն ի քանի մի ամաց հետէ հեռուանց, երբ ես երեխայ էի, միտքս կը դայ, կլսէիք, կարողացա՞ն անցանել զալ, զինուց զօրութեամբն տիրապետել մեր հայրենիքը, խլել առնել անօրէն Պարսից ձեռքէն: Մի՞թէ, Ուրեմն մեր ծերերն մարգարէացան, որք կասէին թէ, մին Ռուս անուն ազգ դաւոց է փրկէ մեր հայրենիքը . . . բայց էս ևս կը կցէին թէ նոցա հեռաւորութիւնը մեզանից և ճանապարհաց զժուարութիւնները՝ հարիւրաւոր տարիք կքաշէ . . .

մի՞թէ: Փառք, փառք քեզ Աստուած, որ էնքան հոգիս չառեցիր, մինչև թէ չտեսայ աչօք, զոնէ լսեցի ականջօքս, եթէ այսուհետեւ հոգիս աւանդեմ Տէր, էլ սրտումս ոչինչ ցաւ, վեշտ և նեղութիւն չի պէտք է մնայ:

Հայր սուրբ, պատասխանեցի, վերին տեսչութեան և նորա նախախնամութեան առաջին ոչինչ չէ անկարելի: Չէին փութալ նրանք և չէին յառաջանալ՝ եթէ Տղայ Մահամադ խան ներքինին, որոյ անունը քեզ անծանօթ չի պէտք է լինի, չէր կիկլ և աւերել Վարաբաղը, Վրաստանը, Արարատեան զաւառը: Էնքան թըշուառ քրիստոնեայ ժողովրդոց հառաչումն և նոցա խնկելի աղօթքը՝ որ առ Արարիչն բարձրացաւ, ազդեց էնպիսի հզօր թաղաւորի սիրտը, շտապիլ զալ՝ ազատել նրանց:

Արբ ազայ Մահամադ խանի անունը արտաբերեցի, իսկ և իսկ նրա կերպարանքը ամպեց, յօնքերը ժողովուեցան, աչքերը լցուեցան, և արտասուէքը սկսեց կաթիլ կաթիլ ցօղիլ պայծառ երեսիցը սպիտակափայլ մօրուսի վրայ և քանի մի անգամ ա՛խ քաշեց:

Արեւում էր, որ էս ողորմելի միայնակեացն երբէք լսած չէր Պարսից և Ռուսաց կռիւը տասն և հինգ տարի էստուց յառաջ և Հայաստանի մին մասն Ռուսաց ձեռքումը մնալն: Մտածեցի ասնեք, ի՞նչ զարմանք որ մարդոյ հետ յարակցութիւն չունենալով, էս պատերազմի անցքը լսած չլինէր, բայց էն ժամանակուան թընդանօթներն ձայները, որ Մաղարթի սուրիցն հեռի չէին ձգվում և թնդվում, մի՞թէ, սրա ականջները էնտուք էլ չլսեց:

Պօղոս վարդապետը, նայելով նրա կերպարանաց թխտելոյն, նշանացի արեց ինձ ու վերկացաւ, և ես էլ ոտի վրայ կանգնեցի, մօտեցայ միայնակեցի աջն համբուրել: Նա ձեռքս պինտ բռնելով՝ թոյլ չտուեց համբուրեմ, ասելով, ես օծեալ չեմ — ուրեմն — և հարկաւոր չեմ ինձ եղպիսի պատիւները: Դէ՛ դէ՛ Տէր ընդ քեզ՝ գնաս ամենայն յաջողութեամբ: Հայր, պատասխանեցի՝ ես քանի մի օր մնալոց եմ վանքումը, կը ներեմ որ վերստին դամ ձեր տեսութեանը արժանանալ և ձեր օրհնութիւնը ժառանգել: Բարի միայնակեացն էս առաջարկութեանս ոչինչ պատասխան չտուեց, միայն կրկին կրկին ձեռքս հռփ տալուցը իմացայ որ համաձայնութեան նշան էին: Եւ էսպէս Պօղոս վարդապետի հետը զուրս եկանք ու ճանապարհներնիս շարունակեցինք դէպ ի մենաստանը: Հատ տախից ինձ Պօղոս վարդապետը նստիլ մին քարի տակին, փոքր ինչ հաց ուտել, բայց ես ճաշակ չունէի, ըստ որում աղանձիցն կերած էի, իսկ նա հացիցը հանեց ուտելով քայլում էր ու ճանապարհը շարունակում: Եւ քեզ ծեր մարդոյ ստամոքքը և մարսողութիւնը:

Միայնակեցի հետ տեսութիւնս և քանի մի ըրպէ՛ նորա խօսակցութիւնը՝ ուրիշ մի ազդեցութիւն ունեցաւ վրէս, այս ինքն յոյսս հաստատուն էր, որ քառասուն տարի էս ծածկեալ խորհուրդը բոլոր վանքի միաբանութիւնիցը՝ կարողանամ յայտնել, թէպէտ վանահօր և միւս հոգեւորականաց կարծիքն իմ յոյսին հակառակն էր:

Միւս օրն ամսի 24-ին վաղ առաւօտեան ժամի հինգը վերկացայ՝ երեկուան նը-

ման որսորդութեան շորերովս ճանապարհ ընկայ դէպ ի քարայրը:

Շըշկուած, որ զուրս էի եկած խուցէն՝ մոռացած էի ժամացոյցս վեր առնել, վասն որոյ չկարողացայ իմանալ թէ քանի՞ ժամուսն եկի: Երեզակը բաւականին տաք էր՝ երբ հասայ քարանձաւի դուռը: Հագալով, ահով, զոզով, կամաց կամաց ներս գնացի: Միայնակեացը տեղումը նրստած Սաղմոս էր քաղում: Եստուած օգնական ասեցի, մօտեցայ աջը համբուրել, թոյլ չտուաւ: Եւ աջի նայելն՝ զայրացման և անբաւականութեան նշան էր երեւում աչքերի մէջն: Քանի մի ըրպէ և ես լուռ մօնջ նստեցայ մօտն, մտքումս զրի թէ որ էնպէս յամառված մնայ ևս փոքր ինչ, ինչորեմ աղաչեմ՝ կակղացնել, ապա թէ ոչ՝ յանձարութենէ վերադառնալ. — բայց բաղդաւորութեամբ, ինձ ևս տրտում կամ յօնքերս քաշ տուած տեսնելով կամ խղճահարեալ կամ ամաչեցեալ՝ իւր բուն կերպարանքն փոխեց ի քաղցրութիւն ու նշանացի արաւ զլիտով տեղիցս վեր կենալ և երեկեան նստած քարի վրայ նրստիլ, ծալեց Սաղմոսն և բարեւեց կիտաբերան: Տեսայ չէ, նա իրան ծանր է ծախում՝ ուղում է ես սկսեմ խօսքի թելն, վասն որոյ և հարցրի, ի՞նչպէս ես էսօր հայր սուրբ:

Համբերելով քանի մի ըրպէ, ծանր և սառն պատասխանեց քթի տակովը, փառք Եստուծոյ:

Չէ, հայր սուրբ, կրկնեցի, կերպարանքիցը երեւում է էսօր երեկուան վրայ լաւ եւ Եստուծով:

Եհ, էհ, լաւ վատ, մէք մեր կեանքէն շատ տարիք է ձեռք ենք վեր առած . . :

Հայր, շուտով նորա խօսակցութեան թիկն չկտրելոյ համար վեր առայ: Տէր, կեցցէ անձն իմ և օրհնեցէ զքեզ: Յայտնի է միայնակեցներն աւելի միայնակեցութենից կենդանան և կհիւանդանան:

Ընդ հակառակն, ով որ միմակութեանը սովոր է և կարող է գնահատել էն, կհասկանայ՝ չկայ աշխարհքումն աւելի երջանկութիւն քաղցր քան զայն:

Եւս փոքր փոքր քաջայրութիւն էի ըստանում նրա էս ընտանի և հակիրճ խօսքերիցն, երբ և յանկարծ վեր առաւ, համեցէք, փոքր մօտ նստէ՛, երեւի վանքիցը շատ շուտ եւս զուրս եկած:

Հրամարեա, պատասխանեցի, առաւօտեան ժամը սկսեցին, եւ ևս զուրս եկի: Վերկացայ նստայ էն տեղումն, ուր որ երկին Պօղոս վարդապետն էր նստած, դէմ յանդիման անկողնոյն, որում աւելի մօտիկ մին լըրկ քարափ էր ընկած: Եւայեց որսորդութեանս տուրակին ու հարցրեց, էղ ի՞նչ է ուսիցդ քաշ տուած:

Աս քաշեմ տուած, պատասխանեցի կիսածիծաղ, որ որքան թռչուն խփեմ՝ ամեմ սորա մէջը:

Ի՞նչ եւ խփել, հարցրեց, բեր տեսնեմ: Հանեցի ուսիցս դատարկ տուրակն իրան տուի, նայեց՝ նայեց, վերադարձրաւ ինձ, ու ձեռքն մեկնեց հրացանիս, որ զրած էր ծնկանս վրայ: Ձեռն առաւ հրացանը, ինչպէս քաջ որսորդ, էս կողմն էն կողմն շուռ ու մուռ տուաւ, տեսաւ՝ երկու խողովակ ունի, երկու հրահան՝ առանց քարի, չկարողացաւ հասկանալ ինչպէս պէտք է ձգել, հարցրեց ի՞նչպէս էք ձգում սրան, էս հրացան է միթէ:

Երբ ցոյց տուի (պիստօնի) զննել և նրա կրակ հանելն, միմեանց վրայ շուտ շուտ դարտակուիլը, ապշած, աչքերը չուռած զարմացած մնացած զլուխը շարժելով՝ վեր առաւ՝ էս կերպ հրացանը առաջին անգամն է տեսնելս, ի՞նչ տեղի գործ է:

Պռանգստանի (Աւրուպացւոյ) գործ, Հայր սուրբ, պատասխանեցի, միայնակեցներն էսպիսի բաների հարկաւորութիւն ամենեւին չունին որ տեսնին, Ասողմոսն ու Ժամագիրքն է նոցա հրացանը:

Միայնակեացն ա՛խ քաշելով վերառաւ, որդի՛ ես չէի ծնած միայնակեաց ընիլ և էսպիսի տեղումն մնալ՝ բայց՝ բայց աշխարհքիս բերմունքն էին, որք ինձ ստիպեցին համարեա՞ կէս զար զալ թափառիլ ինչպէս վայրենի կենդանի էս սարերի զլեխն:

Երբ էս խօսքերը լսեցի, ուրախացայ, ըստ որում ինքն պատճառ տուեց հետաքրքիր լինելոյ, ժամանակ չկորցնելով հարցրի. Հասկացայ, հայր սուրբ, ի՞նչ մտքասեղիթ թէ՛ կրօնաւորութեան համար չէի ծնած, ապա ինչի՞ համար էիր ծնած:

Եղբայր, փոքր ինչ սպասեց և ապա վերառաւ, եղբայր մեք ևս ժամանակ ունէ՛, ինք աշխարհքումն օրեր անցկացնելոյ, բաներ տեսնելոյ . . . հրացաններ ձգելոյ . . . թուր, սուր խփելոյ . . . գործքեր կատարելոյ . . . ինչ և իցէ, թողեցինք էնպունք, թողեցինք . . . վերջերնիս տեսնում եւս հիմի. խաղաղ ու հանգա՞րտ կեանք . . . :

Ի հարկէ, ի հարկէ, ամենայն իրաց վերջն է զովելի. և ո՛վ, ո՞ր մահկանացուն չէ ցանկացել իւր վերջն խաղաղ անցկացնել, բայց . . . :

Ահա էդ բայցն է - ընդմիջեց խօսքս - էդ բայցն է ես, օրերի՜ն՝ չուզեցի ունենալ էդ բայցը: Թողի աշխարհքիս փառքը, պատիւը, իշխանութիւնը, հարստութիւնը, կին, զուստը, որդի, զերդաստան . . . ինչե՞ն . . . միայն, միայն էս անդորրը կենեքը: Հանգիստ խղճմանքը ժառանգելոյ համար:

Հաղուաղիւտ է, հաղուաղիւտ, հայր, մեր օրերը աշխարհիս երեսին մարդ դանել՝ էդ վիճակումը:

Չէ, չէ . . . չէ հաղուաղիւտ, ո՞վ զիտէ . . . ո՞վ կարող է ստել թէ՛ ինձ նմանը խկ և խկ, տես, նայէ, էն Արարատ սարի միջին չկայ մին ուրիշը - ո՞վ գնաց, պառակեց աշխարհքիս անթիւ սարերը:

Հայր սուրբ, ասեցի, ցանկալի էր ինձ լսել ձեր անցքը և էդպիսի եղանակաւ խրատակեաց ձգնաւորութեան պատճառը: Ամենքս մահկանացու ենք, զուէն ևս քո անցկացրած լաւ՝ փառ օրերը՝ լաւ կը լինէր պատմելը ինձ դոնէ, որպէս զի թէ ոչ մեզ կարելի, յետագայից մին օգուտ, խրատ, յորդորանք լինէր:

Ահա էդ էր պատճառն, որ չէի ուզում մահկանացուի հետ հաղորդութիւն ունենալ, էդպէս խօսքերով ինձ ուզում ես մեզաց մէջն թաթաւել, պատասխանեց նա:

Հայր սուրբ, կիսածիծաղ ասեցի, ի՞նչ ես հրամայում, ի՞նչ ես կասկածում, մի՞թէ զու քո անցքը ասելով ինձ՝ մեզք ես համարում . . . զարմանք:

Ի՞նչ ասել է, թէ յետագայից իմ անցքն պէտք է օգուտ բերէ, ի՞նչ է միտքդ, զրե՞ն, թողնեն:

Հայր, էնպէս ես խօսում, որպէս թէ քրիստոնեայ չեմ, ո՞ր անգաց զրեցին մեր

սրբոց վարքերն, ի՞նչ է «Հարանց վարքն», ի՞նչ «Յայտնաւորքն», «Ճառքն» և այլն և այլն: Մի՞թէ էնքան սուրբերի, ձգնաւորների, միայնակեցների կեանքն որ զրած են՝ մեզք են վերաբերում եկեղեցւոյ սուրբ Հարցն: Հաւատացիր, էդ կարծիքը քեզ աւելի մեզքի տակ կրճդէ:

Որդի, իմ անարժան և մեղաւոր հոգիս — քաւ . . . քաւ լիցի . . . մեղաց քեզ Աստուած . . . թէ համարձակի էդ դոնէ մտքէն անցկացնէ . . . Աստուած սիրես

Հայր, ես Հարանց վարք զրո՞ղ եմ . . . գնաց անցկացաւ էն ժամանակներն: Իմ նպատակս այն էր, որ եթէ շնորհ անես, պատմես, ոչ թէ ինձ մի մեծ լաւութիւն արած կլինիս, այլ քո սրտի և հոգւոյ համար էլ անշուշտ մի մեծ թեթեւութիւն կը լինի, — օրէնք էմահկանացուաց, իւրեանց վշտերը, նեղութիւնները, անցկացրած օրերը խօսելիս՝ մի հոգւոյ քաղցրութիւն կը դառն:

Եզ ճշմարիտ է և ես կընդունիմ, բայց նոցա համար է էդ ասած, որք երիտասարդ են և կամ թէ դանդատ ունին մինիցն:

Քաւ լիցի, հայր — ասեմք քո ասածը ուղիղ է, մի՞թէ և զու աշխարհքիցս զանգատաւոր լինիս՝ մին փնաս կրեիս քո հոգւոյն. քաւ լիցի: Ես ասեցի, բայց խկոյն մտածեցի թէ նրան հակառակելոյ ժամանակն չէ, փանն որոյ և շուտով փոխեցի խօսքս ասելով, իմ խնդիրքս այն է, որ զու քո պատմութիւնը ասելով՝ ես և ինձ նրմանը, ով կամ ոք որ լինի, երբ լսէ, կըզգուշանայ ու աշխարհիս ստապատիր փառքէն, պատուէն չի խաբուիլ: Աւրեմն եթէ այն լսողը զգուշանայ, և պատճառը զու

լինիս, մի՞թէ քեզ վարձք շատից քչեց չի՞
լինիլ :

Որդի, իմ պատմութիւնը երկար է, ի՞նչ
հարկաւոր է քեզ հղակէս բաներ հարցնել.
միտքդ ի՞նչ է, ասա՛ պարզն :

Հայր, հաւատացիր, ոչինչ նպատակ,
միտք, դիտաւորութիւն չունիմ, դէ՛, մին
լաւ մտածէ, ի՞նչ նպատակ պէտք է ունե-
նամ ես. - էս է իստակ խօսքս և պարզն ա-
սեմ, հետաքրքիր եմ իմանալ քո ուստից
լինելը, թէ և արտասանութենէդ իմանում
եմ՝ Նոր Ժողայու Հայերիցն ես, բայց
քո անունը, ի՞նչ ազգից, գերդաստանից և
պատճառն էսպէս տեղում ճգնուելոյ ցան-
կանում եմ լսելը: Ահա իմ դիտաւորու-
թիւնը, հաւատացէ՛ք ուրիշ ոչինչ չկայ:

Որդի ասեց, երկար է իմ անցքը:

Հայր, որքան և երկար լինի՝ ես ուրա-
խութեամբ կլսեմ, մին, երկու, երեք, մին-
չև տասն օր էլ որ ասես, կգամ կնստիմ
էստեղ, առաւօտից մինչև երեկոյեան, կը-
լսեմ, միայն թէ դու շնորհ անես, ասես,
ես խնդրում եմ քեզ :

Ժամաչափ ժամանակ քաշեց, որ ես
խնդրում էի նրան, իսկ նա միշտ ընդդի-
մանում էր ինձ, թէև քանի մի բառ ա-
սում էր, որոց միջին հօր անունը յիշելով
կիսատ-միսատ և կամ էս տեղաց էն տեղաց
խօսքեր խառնելով ծամ-ծումով : Աս ևս
չընդունելով և խնդրելով համոզում էի՝
սկզբիցը իւր պատմութիւնը սկսէ : Ի վեր-
ջոյ ստիպեալ իմ շատ աղաչանքէն՝ մին քա-
նի անգամ ան քաշելով, սկսեց ասելն,
երբ և ես ականջներս սրեցի, ունկն դրեցի
ուշադրութեամբ:

«Թահմազ Ալուլի խանը, որ և յետոյ
Նազիր - շահ անուանեցաւ, երբ Արսայ
կողմերքումը կռիւ էր անում ընդում, յար-
թութեան ձէնը հասնում է Ալրաստուն,
որ Օսմանեան տէրութեան ներքոյ էր էն
ժամանակն: Թիֆլիզ, որ Ալրաստանի ե-
րեւելի քաղաքն էր ու էն տեղ Ալրացւոյ
Ալալիքն կամ Խաներն կընստէին, Օսման-
ցւոյ ձեռքին լինելով էն ժամանակն, վասն
որոյ Օսմանցւոյ փաշէքը կամ գլխաւոր
կառավարիչները էլ էն տեղ կընստէին. էս
կառավարիչների զբոհողութիւններիցը և նե-
ղութիւններիցը յուսահատուած Ալրացի
և Հայ իշխանները և ազնիւները ժողով-
վում են ծածկաբար երեւելի ու խելացի
Հայ Աշխար Բէկ իշխանի (Բէկէ-Քանի)
տանը, խորհուրդ են անում՝ ի՞նչ հնար-
քով կարողանան Օսմանեան տէրութեան
փաշէքանց անիրաւութիւններիցը և լծի
տակիցը ազատուին, ու մտնեն Նազիրի
զրօշակի տակը, որոյ արդարադատութեան
լուրը միշտ զալիս հասնում էր սոցա ա-
կանջը, ինչպէս սովորութիւն է աշխարհ-
քիս միջն. ամեն ժողովուրդ կը զերազանցէ
առանց նպատակի շուտ շուտ փոփոխել
իւր տիրոջն, միշտ լաւ կողմիցը նկատե-
լով նոր տիրապետողին կամ յուսալով,
որ նոր տիրոջն աւելի ևս անդորրութիւն
ստանայ: Շատ խօսակցութեանց յետոյ՝
Ալրաստանի իշխանները վճռում են, խն-
դիրք, մահսէր զրել Նազիրն և հրաւիրել
զալ Ալրաստունը ազատել Օսմանցւոյ
ձեռքէն: Մահսէրն պատրաստվում է: Պը-
տըռտում են լաւ և յարմար մարդ գտնել
մահսէրն տանելոյ համար: Աս վիճակը ընկ-
նում է պապիս վրայ, որ Աշխար Բէկի հօր
եղբօր որդին է լինում. լաւ տեսքով աղա-

մարդ և քանի մի անգամ Պարսկաստան եղած և պարսկերէն լեզուն տեղեակ: Պապըս Վեօրզի կամ Վեօրզի անուամբ, մահսերովը ծանապարհ է բնկնում ծպտեալ և ծածուկ դէպ ի կողմն Արեւանայ և էն տեղաց Նաղրի բանակը:

«Քանի մի օրից յետոյ խորհրդակից Վրացի իշխանների մինը՝ որ ժամանակաւ կըրդում թէ Ախալցխայ տաճկացած, Աշխար բէկի և քանի մի երեւելի իշխանաց հետը հաց ուտելիս կուվում է, զնում է էն ժամանակվան զխաւոր Իսհաղ փաշին հասկացնում է էս անցքը. Իսհաղ փաշին հրամայում է Աշխար բէկին, զաւակացը և կնոջը յանկարծ բռնեն: Միւս խորհրդակիցները իւրեանց ահու ժողովում են զնում փաշին յայտնում, թէ մատնողն թշնամի է Աշխար բէկին և անհիմն է նորա սաստուածիւնը: Փաշին նայելով ժամանակի հանդամանացը և ժողովողի ապրատամբութենէն երկիւղ կրելով, ընտանացը ազատում է և իշխանացը միամրտացնում — թէ վաղն ես Աշխար բէկին կհհանեմ բանտէն, ու ծանապարհ ձգում բազմութեանը. իսկ զիշերը հրամայում է Աշխար բէկին խեղդում են, և զին առաւօտեան տանում են ձգում մին փողոցի մէջը, ուր սպանողի երեւելի քարվանսարէն է լինում: Աւ ըստ որում մեծ զուժար էր հարկաւոր էն ժամանակուայ տաճկաց զօրացը ռոճիկ հատուցանելոյ համար, վասն որոյ փաշին յիսուն հազար Ժուլէ է առնում ու հրամայում տանեն թաղեն: Իսհաղ փաշին տեսնում է արդարեւ Նաղրի զաւոյ լուրը դէպ ի Թիֆլիզ հաստատուում է, սկսում է վրէժը հանել միւս խորհրդակիցներէն, որոց շատերն երկիւղի-

ցը զուրս են փախչում Թիֆլիզից, զնում ամուր տեղրանք, որք շատ կան Վրաստանու արեւմտեան և հիւսիսային կողմերումը, ինչպէս լսած եմ:

«Մինչ այս մինչ այն՝ պապս լսելով էս համբաւները, և տեսնելով Նաղիրը այլ և այլ քաղաքների վրայ ուշանում է, էլ չէ համարձակվում վերադառնալ Թիֆլիզ, մնում է Նաղրի բանակումը, պատերազմներումը փոքր ժամանակի մէջը իւրեան քաջութեանց և հաւատարիմ ծառայութեանց համար ռոճիկ, թոշակ և պարգևներ է ստանում Նաղրէն և յետոյ զխաւոր նշանակվում Խօրասան զաղթեալ Հայ ժողովրդոց վրայ: Ասել եմ, բայց մոռացել եմ, լաւ մտիս չէ թէ ինչպէս է պատահում, որ աւիամայ փոխում է հաւատըն և մահմետականութիւն ընդունում: Ասացի ակամայ, ըստ որում հայրս կպատմէր թէ Վեօրզի պապս զիշերները Սաղմոս, Աւետարան կկարդար և նրան ևս կարգալ կը տար, և թէ հայերէն Ա, Բ, և աղօթքները անդիր պապիցս էր սովորած: Ի վերջոյ պապս իւր ծառայութեանց փոխարէնը նշանակվում է Ասպահանու Հայոց վերայ կառավարիչ, և իւր նման հաւատուրաց մի Հայ աղջիկ ձարում և հետը պսակվում: Արանից մին տարի քանի մի ամիս անցած ծնում է հայրս, սրան թըլփատում են անուանում Ալլահվերդի, և ծածկաբար կնքում, անունը զնում Աստուածատուր: Երկու տարի անցած ծնում է մին զուստը, որ անուանում են Բէհան:

«Ալլահվերդի կամ Աստուածատուր հայրըս ծածկաբար, որպէս ասեցի, պապիս նրման քրիստոնէութիւն է անում լինում և յայտնի մահմետականութիւն: Ապատմը

Հայրս, թէ Պէօրդի պապս ամենայն զիշեր կժողովէր ինձ, մօրս և քանի մի ծածկաբար քրիստոնէութիւն անող ծառայք — որոց պըտուած զտած էր — առանձին մին սենեակում, որ նշանակուած էր միայն աղօթելոյ համար, էնտեղ Սաղմոս կքաղէին, ով որ ինչ աղօթք զիտէր՝ կկարդար, ժամ էլէպէ կասէին, աղօթքներ կերգէին, և միւսներն էլ ականջ կդնէին, ու յետոյ կը քնանային: Շատ անգամ շաբաթ զիշերները, ծպտեալ քահանայ կգար, էն սենեակումը պատարագ կանէր և կերթար: Արպատմէր թէ, տարին չորս անգամ կխոստովանէինք ու կը հաղորդէինք:

«Նաղրին սպանելուց յետը՝ Զուղու իշխանութիւնը առնում են պապիցս: Սա էլ հարուստ լինելով և ծերացած՝ նստում է տանը — և այնուհետև ոչինչ պաշտօնի մէջ չէ մտնում մինչև իւր մահը, որ շատ ժամանակ չէ քաշում:

«Պապիս մեռնելուց յետը Ելի — մարդան խանի սպարապետներէն մինը զալիս է մըտնում՝ Ասպահան և Զուղու Հայերիցը մեծ գումար փող է հաւաքում. — Հայրս զնում է նրան յայտնում իւր ում որդի լինելն և թէ ցանկանում է ծառայութիւն մտնել: Նա էլ ընդունում է հօրս իւր զօրաց մէջը ու հետը տանում ընդդէմ Վեարիմ Խան Չանդին:

«Ելի — մարդան խանին սպանելուց յետոյ Հայրս անցնում է Վեարիմ խանի կողմն — նրա և նրա եղբարց կամ զօրավարաց ներքոյ շատ պատերազմների մէջ պատահելով, իւր քաջութեանց համար խանութեան տիտղոս է ստանում, որ էն ժամանակները շատ մեծ պատիւ էր, և ոչ թէ որպէս յետոյ, որ անդանազան ծառայք

անգամ էին ստանում այս պատուանունը: Հայրս կպատմէր թէ Հայոց և Վրաց աղզն, որք կրնակէին Սան կիբարանայ չորեք կողմն, օրն մին Շահ անուամբ յառաջանալով, չէին իմանում որին ծառայեն, վասն որոյ և նշկահեցին Վեարիմ խան չանդին, սա մեծ զօրքով զնաց նոցա վրայ, լեւանց ամենայն կողմն և կիրճերը բռնելով, սաստիկ կոտորած տուեց քրիստոնէից, և նոցա մանր երեխայքը 915 տարեկան արու և էգ՝ որքան կարողացաւ ժողովել տալն՝ թուրքացրեց, և մնացեալ ծերոցն զաղթել տուաւ յայլ և այլ զիւղօրայս բնակիլ ի մէջ մահմետականաց: Իս մի երեւելի դժբաղդ անցք է, որպէս կպատմէին. բայց իմ լաւ մօիս չէ: Շիրազ էն ժամանակը շատ Հայ բնակիչներ լննելով, Ելահվերդի խան Հայրս աշատում է և ստանում սոցա վրայ կառավարչութեան պաշտօնը, ուր և պսակվում է մին դերի Հայ աղջկայ հետը: Ասպահանու բերել է տալիս իւր մօրը, քովորը և ծածուկ Հայ ծառայիցը: Արկու տարի անցած չանցած ծնում եմ ես — թրլփատում են անունս զնում՝ Նաղուր, և կնքում՝ Յակոր:

«Ներազի նման մօիս կըղայ մեծ մօրս, այս ինքն հօրս մօրը՝ որոյ անունն էր Մարիամ, և Պարսիկները Շահում կասէին, այս ինքն Շահի հետ խօսացող, ըստ որում՝ Նաղրի հետը կասէին մին քանի անգամ խօսացել էր սա: Յանու հօր սովորելս, երեսիս խաչակնքելը, ճերադրութիւնը, Հայր Բէն անգիր ասելս՝ նրան եմ պարտական: Տօն օրերը, որ նա շատ լաւ մտքով զիտէր, նոր նոր շորեր կհագցնէր ինձ և կասէր, որդի՛, էս օրը մի մեծ ուրախութեան օր է մեր Հայերին մեր Հայ-

ընենաց մէջը, մեր ևս պէտք է ծածկաբար էս օրվան տօնի յիշատակը կատարենք: Մի Օգոստիի օր ծածկաբար մեր տանը կարմիր ձու են ներկում ու մին հատ տաք տաք տալիս են ինձ: Այս իսկ և իսկ տանում եմ մեր զրացի մահմետական երեխայիցը ցոյց տալիս: Արեւիայից մինը գնում է իւր մօր մօտը լաց ընում, թէ ինչե՞ր ինքը կարմիր ձու չունի և թէ մեր տանը ներկում են: Են օրվան կարմիր ձուն ձեռքումս ընենելոյ համար և էն էլ տաք, որպէս երեխ, տեսնում են զրացիքը՝ կարծիքի մէջ են ընկնում: Շահում մեծ մայրս շատ զբոսարութեամբ է կարողանում նրանց կարծիքը ցրել՝ ասելով թէ՛ իւր ազգականներէն մինը, որ մինչև էս օր քրիստոնեայ է մնացած, ըստ որում իւրեանց այս ինքն քրիստոնէից զատիկ էր էս օրս, եկել էր տեսնելոյ, և ձու էր բերել, բայց ինքը Շահումը պիղծ իմանալով ձայի ձեռքէն էն օրվան ձուն ընդունելը, վերադարձրել է բերողին, և միայն մին հատ վեր է առել տուել երեխային, որ տեսած էր և լաց էր ընում, և թէ եթէ երեխայն ուտէր էլ, չէր ընդդէմ մահմետական կրօնից, ըստ որում երեխայ էր: Իսկ և իսկ մին մոլայ է պատահում անցկենալիս, ժողովուած կանայքը հարցանում են մօլին, որ թէ և հաստատում է Շահումի կարծիքը, այսու ամենայնիւ կասկածանքից չեն դուրս գալիս, բայց շատ ժամանակ չքաշեց, էս խորութիւնը վեր առնուեցաւ, և նոցա կարծիքը փարատուեցաւ, երբ հայրս օր ըստ օրէ երեւել եղաւ և համբաւ ստացաւ ժողովրդի և երեւելեաց առաջին, ոչ միայն ձայոց վրայ զլսաւոր ընենելոյ համար, այլև երբեմն երբեմն կառավարութիւններն փո-

խուելով, ամենայն նոր եկողացը ծառայութիւն անելոյ և յառաջադէմ նոցա մօտը ընենելոյ համար:

«Որպէս ծնողքս՝ նոյնպէս էլ ամենայն ազախներ և ծառայք որպէս յիշեցի՝ ծածկաբար քրիստոնեայ էին, ինձ ևս սնունդ են տալիս որպէս քրիստոնեայ: Օրս քոյրը կեանքը վճարում է մարդու չգնացած, ումը կարող էր գնալ՝ երբ յայտնի մահմետական էր: Մեծ մայրս խորին ծերութեան մէջը, և մին աշխատաւոր ազախին, որ Ղարաբաղցի էր և պինդ քրիստոնեայ, սոքա ևս մօիս կգայ՝ Շիրազ մեռան: Նախ քան հողի աւանդները՝ խոստովանուեցան և հաղորդուեցան: Ինձ սոքա, որքան կենդանի էին, ինչպէս ասացի՝ կարմիր ձուի անցքից յետոյ էլ թոյլ չէին տալ մահմետական զրացի երեխայից և հասակակիցներին հետը խառնուիլ: Արեւիայութիւնըս չորս պատի մէջը անցկացրի:

«Գիշերները մին տիրացու կգար ինձ հայերէն կարդալ կսորվացնէր, ցերեկը մին Պարսիկ՝ պարսկերէն:

«Աւաւ մօիս կգայ, ձայոց քահանայքը և երեւելիքը համարձակ տուն դուս կանէին մեր տունը, երբ զանգատ էլ չունենային: Արբ հայրս կուռի կամ ծառայութեան համար Շիրազիցը դուրս գնացած կլինէր, մեր տան մօխը և կառավարութիւնը ձայոց ձեռքին կլինէր, և նոցա զանգատանացը վերահասութիւն կգործէր մեծ մօրիցս յետը՝ մայրս՝ որ մին աշխոյժ կառավարիչ և ջերմեռանդ քրիստոնեայ կին էր:

«Հասած երեխայ էի և լաւ յիշում եմ, որ Թիֆլիզու Աշխար բէկի կղբայրն էր, եղբօր որդի՞ն էր կամ նրա մօտիկ ազգականներից մին մօտիկն էր, եկաւ գնայ ձըն-

ղրատան, թէ Հինգստանու էր դալիս, մեր տանը իջաւ: Մահմետականաց մօտ արգելած էր մեզ նորա հետը հաղորդակցութիւն անելը, հետի կնատէինք, ջոկ հաց ջոկ ամանում կտային նրան և նրա ամանովը ջուր չէինք խմել, իբր անսուրբ է. բայց երբ մէք ու մէք կլնէինք, միասին հաց էլ կուտէինք, զինի էլ կրխմէինք հացի վրայ՝ մանաւանդ զիշերները: Նա շատ աշխատեց, յորդորեց հօրս, որ ընտանիքով գրնայ Թիֆլիզ: Բայց անկարելի էր, որպէս հայրս խօսում էր նրա հետը, նախ հեռաւորութեան, երկրորդ էն խառն ժամանակի համար, որ մին քաղաքի կամ զիւրի գլխաւորը միւսներին չէր հնազանդվում, ամենայն տեղ մին մին ինքնազուլ տիրապետող էր լոյս ընկած: Բոլոր Պարսկաստունը երեւման մէջն էր: Սա կպատմէր, որ պապիս ազականներն Թիֆլիզ մեծ անուան, հարբատութեան, կալուածոյ և փառքի տէրեր են:

«Արանից յետը մին Ապիսկոպոս ևս եկաւ զնաց Հնդկաստան երբ և հայրս Շիրազ չէր: Էս Ապիսկոպոսն իջաւ Հայոց եկեղեցւոյ խցերումն. — ամենայն զիշեր մեր տանիցը նորա համար ծածուկ կերակուր՝ քաղցրեղէն կը տանէին, և մին զիշեր էլ մայրս ինձ ուղարկեց նորա աջը համբուրելոյ՝ — սա օրհնեց և մին Մատուհը կախեց շքնքէս ու ասաց, որդի՛ թէ էս միշտ ձօնիդ քաշտուած պահես, երբէք քեզ պատերազմումը հրացանի կամ թնդանօղի գնտակ չի զիպչիլ, ինչ նեղութեան և վշտութեան մէջ ընկնիս, թէ ջերմեանդ հաւատով յուսաս, ազօթեա, էս Մատուհի զօրութեամբ անպատճառ կազատվիս:

«Միայնակեացն էս ասեց ու շտպի տակիցը, որ ձօնիցը քաշ էր տրած մին կեղ-

տոտ կտաւով էն Մատուհը, հանեց ինձ ցոյց տուաւ, և ստիպեց համբուրեմ: Ահա, որդի, կրկնեց, որդի էս է էն Մատուհը, որ մինչե ցայսօր ունիմ և փորձած եմ շատ անգամ ևս հաւատութեաց, ևս հաւատադրութս պատերազմների մէջ և նեղութեանց պատահելիս՝ յիշած ու ապաւինած սրան՝ աղատուած եմ սորա զօրութեամբը:

(Երանգէլ)

ԳԱԼՈՒՍ ՇԻՐՄԱԶԱՆԱՆԸ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Չմեռնի Գաղղիա. — Արուեստականիս Գաղղիոյ ի 1878 ի. — Հայք ի նոյն արուեստականիսի. — Բարեկարգութիւն և նախանձախնդրութիւն Հանրայնութեան. — Հոռովեկադաւան եկեղեցականութեան դաւադրութիւն. — Հայոց և հոռովեկականաց դպրոցաց մէջ եղած սարբերութիւն. — Ազատ ուսումնարաններ և Պապականաց Համալսարաններ. — Համալսարանական սարեղաւթ. — Խրախոյս և կարգիւնարութիւն. — Ոսկեայ տպան յանուն և ի նուր պատի. — Պապական կղերականաց բշխմի. — Եկեղեցականաց անուանութեան հարց. — Նուրք ի նպաստ համալսարանաց պապականաց. — Հայոց համար:

Եյս տարի զարմանալի ձմեռ է Պրանսիայում և մանաւանդ Փարիզում. ամբողջ Յունիսը անցաւ և Փետրվարը արդէն վերջանում է և այստեղ դեռ ձիւն չէ եկած: Փարիզում եղանակը շատ տաք է և ըստ հարիւրաստիճանեայ ջերմաչափի տասը աստիճանից չէ պակասում. ծառերը և բոյսերը պարտէզներում արդէն կանաչեցան, ցորեանը և բանջարեղէնները